

ՀՐԱՊԱՐԱԿՈՒՄՆԵՐ

ԵՐԻՏԱՍԱՐԴԱՑ ՔՐԻՍՏՈՆԵԱԿԱՆ ԸՆԿԵՐԱԿՑՈՒԹՅԱՆ ԱՇԽԱՏԱԿԻՑ Ս.Ֆ.Հ. ՔՐԱԹԵՐՆԻ ՀԱՇՎԵՏՎՈՒԹՅՈՒՆԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆ ԿԱՏԱՐԱԾ ԱՅՑԵԼՈՒԹՅԱՆ ՄԱՍԻՆ (1920 թ.)

1920 թ. հունիսի 1-ին ԱՄՆ-ի կոնգրեսը մերժեց Հայաստանի մանդատը ստանձնելու՝ նախագահ Վ. Վիլսոնի առաջարկը: Դեմ քվեարկած սենատորների համար ամենաբարձրաձայնվող հակափաստարկը Անդրկովկասում բուլշևիկյան Ռուսաստանի դիրքերի ամրապնդումն էր, և ըստ այդմ, ուղղակի ռազմական առճակատման հնարավոր վտանգը¹: Սակայն կար նաև մեկ այլ միտում, որը թերևս ծայրայլ, բայց աստիճանաբար գայթակղիչ էր դառնում ամերիկյան գործարար և քաղաքական շրջանակների համար: Դա քեմալական Թուրքիային Ամերիկայի հովանավորության և, հետևաբար, ազդեցության տակ վերցնելու շահավետ հեռանկարն էր: Կարեկցանքին ու մարդասիրությանը փոխարինելու էին գալիս առևտրային շահը և սառը հաշվարկը: 1919 թ. Կ.Պոլսում ԱՄՆ-ի գերագույն հանձնակատար նշանակված ծովակալ Մարկ Լամբերթ Բրիստոլը (Mark Lambert Bristol)² զուգահեռաբար համակարգում էր ԱՄՆ-ի ռազմական և դիվանագիտական գործառնությունները Օսմանյան կայսրությունում: Բրիստոլը ամենևին էլ Մորգենթաու չէր³: Նա դարձավ ամերիկյան թուրքամետ քաղաքականության հիմնադիր հայրերից մեկը: Իր նպատակին հասնելու համար Բրիստոլը չէր խորշում ուղղորդված հաշվետվություններ կազմելուց, որտեղ հատկապես հայերը և հույները վատաբանվում էին, իսկ քեմալականները՝ գովաբանվում⁴:

Ստորև ներկայացնում ենք ամերիկյան ԵԲԸ-ի (Երիտասարդաց քրիստոնեական ընկերակցության)⁴ աշխատակից **Ս.Ֆ.Հ. Քրաթերնի** (S.F.H. Crathern)⁵ Հայաստանի Հանրապետություն կատարած այցելության մասին հաշվետվությունը: Այցելությունն իրականացվել է ծովակալ Բրիսթոլի հանձնարարությամբ՝ 1920 թ. օգոստոս – սեպտեմբեր ամիսներին:

¹ Հայոց պատմություն, հ. IV, գիրք առաջին, Երևան, 2010, 156-157:

² Mark Lambert Bristol (1868-1939).

³ Ureneck, Lou 2015, The Great Fire, Harper-Collins Publishers, New York, 247.

⁴ Ureneck, 97.

⁵ Տե՛ս Համբարձումյան Վ. 2016, Երիտասարդաց քրիստոնեական ընկերակցության աշխատակից Ս.Ֆ.Հ. Քրաթերնի հաշվետվությունը Մարաշի պաշարման մասին (20.I – 11.II.1920), Լրաբեր հասարակական գիտությունների, N 2, Երևան, 304-305:

Փաստաթղթի բնօրինակը պահպանվում է ԱՄՆ-ի Մինեսոտայի համալսարանի Է.Լ. Անդերսոնի անվան գրադարանի Քաուֆս ընտանիքի ԵԲԸ արխիվներում⁶: Այն հրապարակվում է առաջին անգամ: Կատարվել են մասնակի ուղղագրական կամ կետադրական շտկումներ: Մեր միջամտությունները արված են ուղղագիծ փակագծերով, իսկ մեկնաբանությունները տրվել են սողատակով կամ ծանոթագրություններով:

ՎԱՐԴԱՆ ՀԱՄԲԱՐՁՈՒՄՅԱՆ

COPY

Beirut, Syria,
January 20, 1921.

ROOM 1008
RECEIVED
MAY - 2 1921

Frederik Bird⁷, Esq⁸.,
American Vice Consul in Charge,
Beirut, Syria

Sir:

In compliance with you request, I make the following statement concerning the political conditions in the Caucasus and the interior of Asia Minor as I have recently observed them.

It was with the knowledge and consent of Admiral Bristol, the American High Commissioner in Constantinople, that I made the journey under the auspices of the American Y. M. C. A. for the purpose of investigating conditions and reporting on the same, so that our office might have some data to work on before determining when and where to locate our organization.

⁶ Kautz Family YMCA Archives, University of Minnesota Libraries, Minneapolis (MN), USA: International Division: Box -Turkey 1884-1929.

⁷ Ֆրեդրիկ Օ. Բըրդ (ծնվ. 1896 թ.). եղել է ամերիկյան Կարմիր խաչի աշխատակից, 1920 թ. մարտի 8-ին նշանակվել է Բեյրութում ԱՄՆ-ի փոխխուպատոս (տե՛ս Register of the Department of the State, Washington DC:Government Printing Office 1922, 92).

⁸ Esquire – Էսքւյր՝ պատվավոր տիտղոս Անգլիայում, նամակագրության մեջ Esq. հապավումը գործածվում է նաև ազնվագարն պարոն իմաստով:

I left Constantinople August 7th, 1920, on the U. S. Destroyer WHIPPLE, 217, and, after brief stops at Konstanza⁹, Sebastopol¹⁰ and Yialti¹¹, we arrived in Batoum¹². From Batoum I proceeded to Tiflis and Armenia. In Erivan I had an interview with the Minister of War¹³ and several cabinet ministers¹⁴ and was impressed with their desire to establish the new republic on the firm moral, educational and financial basis. But they deplored the lack of men and money to carry out their purposes. From all the evidences I saw they appeared to me as men who were making bricks without straw and terribly handicapped because of the political agitations and the uncertainty and unrest of the people. Refugees were coming and going most [of] the time, and it would seem as if hundreds of them were on a perpetual joy ride, going from one place to another without any particular aim or purpose in life. There was a great deal of poverty in the city: a great deal of laziness and unconcern on the part of a great many people. Some of them complained of the terror of the Bolsheviks which threatened them on the borderlines. Some of the companies of people to whom I spoke in public audience I informed that the Bolsheviks they needed to fear where the Bolsheviks that were right at their own door, - the Bolsheviks of dirt, and laziness, and fleas, indifference, unconcern with regard to the great moral issues of the time.

I had an interview with the Armenian Catholico[u]s¹⁵, a man of great physical, but of rather mediocre mental caliber. He complained bitterly because America had not assumed the political mandate of Armenia, and was rather resentful of America's attitude in bringing under her influence so many thousands of Armenian orphans, as if he were afraid of America was there for religious propaganda and not with the sincere desire to meet the necessities of the situation. I informed him, rather warmly, that, although America had not assumed the political mandate of Armenia, she has assumed the food mandate of Armenia and had fed thousands of orphans and poor refugees who, for her help, would surely have starved to death:

⁹ Constanta – Կոնստանցա՝ քաղաք Ռումինիայում:

¹⁰ Sevastopol – Սևաստոպոլ՝ քաղաք Ղրիմում:

¹¹ Yalta – Յալթա՝ քաղաք Ղրիմում:

¹² Batumi – Բաթում՝ քաղաք Վրաստանում:

¹³ 1920 թ. մայիսի 5-ից նոյեմբերի 25-ը Հայաստանի Առաջին հանրապետության զինվորական նախարար Ռուբեն Տեր-Մինասյան (1882–1951 թթ.):

¹⁴ 1920 թ. մայիսի 5-ից նոյեմբեր 25-ը Հայաստանի Առաջին հանրապետության կառավարություն՝ վարչապետ Համազասպ Օհանջանյանի (1873–1947 թթ.) ղեկավարությամբ:

¹⁵ 1911–1930 թթ. Ամենայն հայոց կաթողիկոս Գևորգ Ե Տփղիսեցի (Սուրենյանց) (1847–1930 թթ.):

she had assumed the clothing mandate of Armenia, and had clothed multitudes of poor naked men, women and children who would have perished but for her help: she had assumed the educational mandate of Armenia and was educating at that moment thousands of boys and girls, giving them the rudiments of an education so that they might go out into the world better prepared to work out their own salvation: she had assumed the industrial mandate of Armenia and had given thousands of men and women an opportunity to learn various trades, so that they might support themselves by their own handiwork: and that the Armenians ought to be eternally grateful to America for the noble part she had played when all other nations apparently were indifferent to their plea. He seemed somehow impressed by this statement and volunteered an expression of appreciation for that America had done along these lines.

The Armenians in the Caucasus have not been very successful in commanding themselves to the favorable consideration of many American workers. There seems to be a different type of Armenians in the Caucasus to what I have met with in the territory of Turkey. They have lacked educational advantages and moral and physical and spiritual tones are very much lower. They appear to me to be a different grade of individual. There are some finer elements amongst them, however, and it is to those finer elements that the Armenian people must look for leadership and redemption.

In Alexandropol the Near East Relief Committee ^{1 1} are gathering to orphans into a common center. Here there are several thousands in most capacious orphanages with plenty of open[-]air space and indoor room. The orphanages have splendidly conducted schools and hospitals, and industries are in full operation, and there is every evidence of a magnificent work being done. Surely the hope of the Armenian Republic lies in these thousands of boys and girls who are to be under American tutelage for several years to come. If it were not for this work and the bright prospects of its success, I should have very little confidence in the future of the Armenian Republic. The fear of a great many Armenians has been that the onrushing tide of Bolshevism might inundate their land and their Government, and, from which I saw and heard during my brief visit in the capital of the Republic and other cities, I should not be at all surprised if their fears were realized. It may be that the Government will have to accept Bolshevism to save itself. Many are still hoping that help will come to them from America, both as an administrative and a financial kind. There is great disappointment everywhere, of course, that America did not assume the mandate, but more or less appreciation for all America has done for the relief of the people during the war and these last days of crisis.

In the Republic of Georgia there was evidently a more substantial government. In Tiflis conditions seemed quite normal, except that the streets were crowded with Russian refugees evidently of the better class, many of whom were well-dressed and seemed to possess all the money necessary to sustain life and to produce a certain kind of happiness. There was the Bolshevik Commission¹⁶ in Tiflis, and the members of that Commission were evidently desirous of making themselves conspicuous, as they were frequently seen touring the city in a large automobile with the flag of the Soviet government waving above them. A great many of the people also were inclined to Bolshevism, particularly among the laboring classes. Batoum especially being under the head of the labor people. It would not surprise me to find that Georgia had adopted the Soviet form of government, and with Georgia and Armenia in the hands of the Bolsheviks they would have a highway to Persia.

The conditions of the Greek refugees in Batoum when I was there in September was rather deplorable. Hundreds of them had been brought down by the Greek Government to the coast, for the purpose of transporting them to Thrace or to other parts occupied by the Greeks, but unfortunately they were detained in Batoum, and with no food and very miserable accommodations they were allowed to shift for themselves and presented a most pitiable appearance. Scabies, malaria, and malnutrition and even the black plague entered their midst and decimated their ranks, and it was not until the American relief workers and doctors came on the ground that any attempt was made to save life or to secure cleanliness and provide medical attention. So impressed was I with the miserable conditions of the people that before help had reached them from the Near East Relief[,] I threatened the doctors of the city to wire the Government at Athens if no attempt was made to relieve the situation. When I returned from my visit to Armenia[,] I found conditions much improved. The plague was being fought with fine success and the city had brought under sanitary conditions that made it possible that the disease that had been so rampant would be stamped out.

In the early part of October I reached Samsoun¹⁷ for the purpose of going the interior. All through Anatolia the conditions appeared very favorable. Peace and prosperity seemed to prevail all along the line. The great military highway from the interior, leading to the coast, was daily thronged with caravans of camels,

---

¹⁶ 1920 թ. օգոստոսին Թիֆլիսում ընթանում էին հայ-ռուսական բանակցություններ: Բ. Լեգրանը ղեկավարում էր բոլշևիկյան Ռուսաստանի պատվիրակությունը:

¹⁷ Samsun – Սամսուն՝ քաղաք Պոնտոսում, Սև ծովի ափին:

mules and ox-teams, laden with the products of the country, taking them to the coast for shipment to Constantinople and other parts. The road was well policed by the Nationalists¹⁸. Everywhere I went I was received with very courteous consideration and given every opportunity to carry on my work. Public officials in Samsoun and in Marsovan¹⁹ were very gracious and courteous. It was not until I arrived in Sivas²⁰ that I experienced any difficulty with the government authorities. There I was hel[d] up and unable to proceed to Harpoot²¹. Dr. Dodd, of Near East whom I met there, thought it expedient to proceed to Angora²² to interview Mustapha Kemal, for the purpose of persuading him to instruct military service of the interior to let up on their restrictions to Americans and give them more freedom of action. What success he had I do not know but a few days later word came that we could proceed to Harpoot.

In Harpoot I found the relations seemed strained between the government officials and the American relief workers, chiefly perhaps because of the suspicions of the Government that the Kurds were favorable to Americans and antagonistic to the Turks. Mr. Riggs, I am sure, was very noble in his dealings with the Turkish Government, and no man could have been wiser or more discreet in his attempts to conciliate the officials and persuade them of his neutrality than Mr. Riggs.

In November we reached Diarbekir²³ and Urfa²⁴. I found no difficulty in getting out of Diarbekir, but in Urfa, with several other Americans who had been there for from four to six months, I was detained by the Turkish authorities, the Mutifsurriff²⁵ informing us that he could not permit us to leave the city because of fighting on the west side of the Euphrates. He was very courteous in his reception of us but very insistent in his denial of our request that we be permitted to proceed on our journey to Aleppo. He informed us that he was holding us for our good, as he did not wish us to run into any danger that might involve him in controversy with the American Government. We were very careful to be obedient to the rules

¹⁸ Թուրք ազգայնականներ՝ քեմալականներ:

¹⁹ Merzifon – Մարզվան՝ քաղաք Սերաստիայի վիլայեթում, Սամսունից 105 կմ հարավ-արևմուտք:

²⁰ Սերաստիա՝ համանուն վիլայեթի կենտրոնը, Մարզվանից 254 կմ հարավ-արևելք:

²¹ Խարբերդ՝ համանուն վիլայեթի կենտրոնը, Սերաստիայից 313 կմ հարավ-արևելք:

²² Ankara – Անկարա՝ քաղաք, որտեղ գտնվում էր քեմալականների կենտրոնակայանը:

²³ Diyarbakir – Դիարբեքիր (Տիգրանակերտ)՝ համանուն վիլայեթի կենտրոնը, Խարբերդից 154 կմ հարավ-արևելք:

²⁴ Sanliurfa – Ուռհա (Եդեսիա)՝ քաղաք Հալեպի վիլայեթում, Խարբերդից 179 կմ հարավ-արևմուտք:

²⁵ Mutassarif – գավառապետ:

and regulations of the city government, but when we learned from Turkish officers that the way was open and that it was perfectly safe to proceed to Aleppo, Dr. Stewart and the other Americans decided to leave the city without permission. They made a last appeal to the Mutifsurriff, but when they were again denied, they considered that they were within their rights to leave without his knowledge. With the party of orphans they had brought down from Mardin²⁶[,] they left the city on December the 27th and, making a wide detour south across the river at Rakka in Arab territory, they proceeded without detention or molestation to Aleppo, where they arrived a few days later. This act on the part of the Americans provoked the Turkish officials. I went immediately to see the Mutifsurriff and told him for what reason the Americans had gone, – that it was with no desire to disregard his wishes but simply because they had important business to attend to and they felt they ought not to be detained. In a few days the Mutifsurriff was somewhat reconciled to their departure., and as I especially urged permission to leave for myself, he said he would make a special appeal to the higher authorities and would let me know in a few days if I might go. About a week later he informed me that he had been given permission to allow the Americans proceed on their journey. We were escorted to the border by a Turkish officer and entertained by him at Berejik²⁷ over night. The following morning we made [our] way across the Euphrates, with proper credentials to the Governor of Gerobalus²⁸, who furnished us with a Turkish gendarme and a Turkish flag for the purpose of protection along the highway to Membidhe²⁹.

At Membidge we found the Arabs were in occupation, and that Hachem Pasha³⁰, the Chief of the Arab tribe opposing the French forces, made his headquarters there. We had an interesting interview with him and found considerable excitement among the Arab population, and a great many Bedouin solders from the desert fully armed and equipped for warfare. The informed us that they would soon drive the French out of Bab³¹ and proceed to occupy the city of Aleppo. The

²⁶ Մարդին (Մարտին)՝ քաղաք Դիարբեքրի վիլայեթում, Ուռհայից 189 կմ արևելք:

²⁷ Birecik – Բիրեջիկ (Պիր)՝ քաղաք Հալեպի վիլայեթում, Եփրատի ձախ ափին, Ուռհայից 80 կմ արևմուտք:

²⁸ Jarabulus – Ջարաբուլուս՝ քաղաք Սիրիայում, Եփրատի աջ ափին, Բիրեջիկից 20 կմ հարավ:

²⁹ Manbi j– Մանբիջ՝ քաղաք Սիրիայում, Ջարաբուլուսից 30 կմ հարավ:

³⁰ Hashim Khalid al-Atassi (1875–1960) – Հաշիմ Խալիլ ալ Աթասի՝ 1918 թ. սկսած Սիրիայի ազգային շարժման առաջնորդներից, հետագայում (1936–1939, 1949–1951, 1953–1954 թթ.) Սիրիայի Հանրապետության նախագահ:

³¹ Al Bab – Ալ Բաբ՝ քաղաք Սիրիայում, Մանբիջից 46 հարավ-արևմուտք, Հալեպից 43 կմ հյուսիս-արևելք:

were very resentful of French occupation and determined at all hazards to fight for their liberty and independence. From Membidge we proceeded to Bab, where we found the French occupying the city. A French aeroplane came out to meet us, evidently with the intention of discovering who we were. We proceeded to the headquarters and had an interesting interview with the French Colonel, who assured us that the road was open and perfectly safe to Aleppo. We found the road well policed and had no difficulty in reaching the city.

From Aleppo to Ryak³² there were French troops on the train, with machine guns on flat oars, and no trouble was encountered on the journey and the train arrived practically on time in Beirut.

As far as the Nationalist government is concerned, in the interior the Turkish people seem to accept it without any antagonism. It was not until we arrived within the zone of occupation by the French that we had found any alarming or disturbing conditions, but there is a very general feeling that the French occupation of the country is detrimental to the best interests of the people.

Respectfully,
(Signed) C. F. H. CRATHERN
Field Secretary
Y. M. C. A.

¹ ԵԲԸ-ն հիմնադրվել է 1844 թ. հունիսի 6-ին Լոնդոնում: Արդեն 1855 թ., շնորհիվ արագ տարածման, դարձել է համաշխարհային շարժում (տե՛ս Shedd, Clarence Prouty and others: "History of the World's Alliance of Young Men's Christian Associations", London, 1955): Լինելով քրիստոնեական արժեքները հիմնովին ընդունող մի կազմակերպություն ու սկզբ առնելով Բրիտանական կայսրությունում՝ ԵԲԸ-ն ի սկզբանե ունեցել է բողոքական հենք: Սակայն, ժամանակի ընթացքում տարածվելով աշխարհով մեկ, այն դարձել է համակեղեցական շարժում: Այսօր ԵԲԸ-ն գործում է աշխարհի 119 երկրում և ունի շուրջ 58 միլիոն անդամ: Այն համարվում է աշխարհում ամենահաջողակ, ամենաերկարակյաց ու ամենատարածված հասարակական նախաձեռնություններից մեկը:

---

³² Riyaq – Ռյաք՝ քաղաք Լիբանանում, Հալեպից 320 կմ հարավ, Բեյրութից 66 կմ արևելք:

¹¹ Մերձավոր Արևելքի օգնության կոմիտե (Near East Relief -NER) կամ Ամերկոմ: Հիմնադրվել է 1918 թ.¹ ԱՄՆ-ի Կոնգրեսի որոշմամբ: Սկզբում կոչվել է Մերձավոր Արևելքում ամերիկյան օգնության կոմիտե (American Committee for Relief in the Near East - ACRNE): Փոխարինել է 1915 թ. ի վեր գործող Հայկական ու Սիրիական օգնության ամերիկյան կոմիտեին (American Committee for Armenian and Syrian Relief - ACASR): Կոնգրեսի 1919 թ. օգոստոսի 6-ի որոշմամբ վերանվանվել է Մերձավոր Արևելքի օգնության կոմիտե: 1930 թ. վերանվանվել է Մերձավոր Արևելքի հիմնադրամ (Near East Foundation - NEF) և այդ անվամբ գործում է ցայսօր: